

Селіхов Д.А.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

КРЕДИТУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ ІПОТЕЧНИМИ БАНКАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Останнім часом аграрне питання в Україні набрало особливої гостроти у зв'язку з тим, що до Верховної Ради України внесено законопроект щодо запровадження з жовтня 2020 року ринку землі. З погляду загальноекономічних законів розвитку аграрного сектору ринок землі є невід'ємною частиною тих ринкових відносин, які функціонують у цьому суспільстві. Не можна вважати нормальним як з економічного, так і суспільно-політичного поглядів той факт, що орієнтацію на утвердження ринкових відносин замість командно-адміністративної системи господарювання Верховна Рада України визначила в Постанові ще в грудні 1990 року. Проте натепер ринкові відносини в аграрному секторі економіки України повністю так і не утвердились. Із цього погляду аналіз того історичного досвіду, який мав місце на українських землях Російської імперії на межі ХІХ–ХХ століть, викликає зрозумілий інтерес як теоретиків, так і практиків сільського господарства. Беручи до уваги існування тісного взаємозв'язку між ринком землі та іпотечними земельними банками, автор зосередив свою увагу на тих принципах, використовуючи які державні та приватні земельні банки здійснювали кредитування своїх клієнтів. Українським законотворцям уже в найближчій перспективі доведеться ухвалювати відповідні правові акти як про ринок землі, так і щодо функціонування земельних банків.

Як відомо, у Російській імперії після скасування в 1861 році кріпосного права та проведення низки інших реформ в аграрному секторі економіки тогочасної країни існував чіткий розподіл на привілейовані й непривілейовані стани. Цей факт ураховував у діяльності й тогочасний законодавець, створивши для привілейованих станів, якими на той час були дворяни, чиновники, офіцери, купці, почесні громадяни та духовенство, окремий державний земельний банк, який мав назву «Дворянський». Усі інші непривілейовані стани (селяни різних категорій і міщани, які займалися сільськогосподарською діяльністю) мали окремий так званий «Селянський поземельний банк». Беручи до уваги наявність в історико-правовій науці низки так званих «білих плям», автор зосередив свою увагу на такому питанні, як спільне й відмінне у функціонуванні двох вищезгаданих банків, не залишаючи при цьому поза своєю увагою й загальних засад тих акціонерних земельних банків, які діяли в той час на території підросійської України.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, Дворянський банк, Селянський банк, акціонерні банки.

Постановка проблеми. Формування й остаточне утвердження ринкових відносин в економії сучасної України суттєво актуалізує всі питання, пов'язані з функціонування банківської системи загалом і земельними банками зокрема. Саме тому вивчення історичного досвіду діяльності державних і приватних земельних банків і, відповідно, його використання в практичній діяльності має неабияке значення для завершення процесу формування ринку землі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо діяльності земельних банків, то її дослі-

джувала значна кількість вітчизняних і зарубіжних авторів: О.М. Краснікова, В.Є. Кириченко, І.Е. Новіков, В.А. Вдовін, А.П. Корелін, Н.А. Прокураков та інші.

Постановка завдання. Питання, пов'язані з аналізом спільних рис та основних відмінностей між земельними й приватними банками в ході здійснення іпотечних операцій, ще не були предметом спеціального дослідження. Заповнення саме цієї прогалини в історіографії Наддніпрянської України в зазначений вище період і є метою повідомлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Устав кредитный» Російської імперії 1903 року видання визначав існування в країні трьох типів кредитних установ, як-то: державні, громадські та приватні [1, ст. 1]. На українських землях Російської імперії іпотечні операції здійснювали місцеві відділення Селянського і Дворянського земельних банків, тоді як серед приватних банків на земельному ринку найактивніше працювали Харківський, Полтавський, Київський і Бессарабсько-Таврійський акціонерні земельні банки, відкриття яких відноситься до 70-х років XIX ст.

Серед усіх земельних банків першим на українських землях Російської імперії розпочав свою роботу Харківський акціонерний земельний банк, статут якого затверджено 4 травня 1871 року. Він став зразком для схвалення урядом функціонування аналогічних банків, правління яких знаходилися в Полтаві, Києві та Одесі. Приватні земельні банки передбачали надання як довгострокового (до 66 років і 2 місяців), так і короткострокового (від 1 до 3 років) кредиту. Якщо за умови довгострокового кредиту відсотки визначалися статутом банку, то в разі видачі позики на 1–3 роки відсотки встановлювалися правлінням банку окремо в кожному конкретному випадку [8, № 4 9556].

Найнижчі відсотки за довгостроковими кредитами під заставу земельних угідь у них не перевищували 5,25%. У разі неможливості погашення клієнтом банку боргу його майно після передбачених законом відтермінувань продавалося з торгів. Дещо інші умови пропонували своїм клієнтам державні (Селянські й Дворянські) земельні банки, які, на відміну від приватних банків, не передбачали так званих короткострокових кредитів.

Згідно з Положенням про Селянський поземельний банк від 18 травня 1882 року [9, с. 14] і наступних його статутів, максимальний термін кредиту, на відміну від приватних банків, становив 55,5 років. Якщо в приватних банках позичка не могла перевищувати 60% оцінки вартості землі, то в селянському банку – 90%. Різниця мала місце й щодо цільового призначення позички, яка в акціонерних банках могла бути використана не лише на купівлю землі, а й на інші потреби, включаючи міську нерухомість, щодо чого раз по раз надсилало свої зауваження місцевим правлінням Міністерство фінансів [10, арк. 5]. Серед земельних банків Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. помітно виділявся своїми особливостями державний Дворянський земельний банк, заснований згідно із царським указом від 3 червня 1885 року [11, № 3016]. Як цілком справедливо

відзначав у 2010 році харківський правознавець В.Є. Кириченко, порівнюючи принципи організації діяльності Дворянського та Селянського банків, не можна не помітити «значну ліберальність правового режиму, встановленого для дворянства» [3, с. 427]. Сам за себе говорить той факт, що саме у Дворянському банку існували найнижчі відсоткові ставки для позичальників серед помісного дворянства, які, власне, і було основними клієнтами цієї іпотечної установи. Так, у 1897 році своїми черговими указами імператор знизив дворянам відсоткові ставки за кредитом з 4 до 3,5% [12, № 14170]. Указуючи на такі нечувано низькі відсотки за кредитами Дворянського банку, тогочасний міністр фінансів С.Ю. Вітте кваліфікував цю кредитну установу як «напівблагодійну» [13, с. 155], а самих дворян у сенсі державному називав «купкою дегенератів, які, окрім особистих інтересів і задоволення своєї похоті, нічого не визнають» [14, с. 519]. Ще одна відмінність між вищезгаданими банками полягала в тому, що тільки в Селянському банку мала місце видача позичок особам, які не мали у своєму розпорядженні ніяких земельних угідь. Проте цей факт ще не дає підстав, як про це пишуть окремі дослідники [15, с. 347; 16, с. 115], говорити про участь реально безземельних селян у кредитних операціях Селянського банку. Так, у 1902 році економісти Полтавського губерньського земства встановили, що серед полтавських клієнтів Селянського банку до категорії безземельних належали ті, хто відокремився від батьківського господарства з метою створення власного домоволодіння.

Один селянин Кобеляцького повіту у 1902 році писав в огляді діяльності на Полтавщині Селянського поземельного банку, що купив за сприянням цієї установи 8 десятин землі, причому рахувався як безземельний, хоча в його батька, з яким він мешкав, було 45 десятин власних угідь [16, с. 45].

Інший щодо цього аргумент – необхідність під час отримання кредиту доплатити певну суму коштів, які з 1883 по 1900 роки становили по імперії в середньому 25% вартості землі [16, с. 36]. Середня ж вартість однієї десятини сільськогосподарських угідь сягала у 1900 році, за свідченням місцевого статистичного бюро, 200 рублів і продовжувала зростати в наступні роки.

Різниця між державними та приватними земельними банками чітко простежується під час аналізу середньостатистичних даних щодо оцінки банками земельних угідь і, відповідно, виданих своїм клієнтам позичок (таблиця 1). Наведені в цій таблиці статистичні дані щодо діяльності земельних банків на рубежі XIX–XX ст. дають можливість говорити

як про спільні тенденції в їхній роботі, так і про деякі відмінності. До спільних рис можна зарахувати поступове зростання в усіх банках як оцінки земельних ресурсів, так і розміру виданих клієнтам зазначених банків позичок. До категорії відмінностей зараховуємо також різну середньостатистичну суму оцінки землі, яку готові були купити клієнти: в акціонерних банках вона становила 49,3 рублі, тоді як у Селянському – 63,6 рублів. Найвищою вона була у Дворянському банку – 68,2 рублі. Що ж до позичок, то найобережнішими в цьому стосунку були приватні банки, сума виданого кредиту в яких з 1897 по 1906 роки становила 27,3 рублі на кожну десятину землі. Дещо вищою вона була у Дворянському банку – 33,6 рублі, тоді як у Селянському банку вона становила 47,8 рублі.

Причина суттєвих розбіжностей між двома державними іпотечними банками полягає, очевидно, у тому, що з технічного погляду стягнути борги з непривілейованих станів було значно простіше, ніж із помісного дворянства, яке, як ми знаємо, становило основний кістяк центральних органів влади, включаючи, звичайно, і керівництво державних земельних банків.

Так, наприклад, згідно з даними відомого свого часу фахівця з історії Селянського поземельного банку Олександра Зака, з 1896 по 1906 роки в селян відібрано за борги перед цим банком 27,8% усіх заставлених у ньому сільськогосподарських угідь [17, с. 315]. Зовсім інша ситуація мала місце з позичальниками Дворянського банку. Так, на Полтавщині з 1891 по 1900 роки за борги продано всього лише 1,2% (9827 десятин), тоді

як 828260 десятин землі знаходилися в категорії заборгованих [18, с. 136]. Суттєву різницю спостерігаємо й щодо площі заставлених у різних іпотечних банках земельних угідь. Так, у трьох губерніях Наддніпрянської України (Полтавська, Харківська і Чернігівська) станом на 1906 рік з усіх 3147 тис. десятин найбільше заставлено у Дворянському банку (51,7%), тоді як у приватних банках – 29,6%, а в Селянському – лише 18,7%. Приблизно таке ж співвідношення мало місце й у Російській імперії загалом, відповідно, 51%, 37% і 12% [19, с. 15].

Висновки. Отже, резюмуючи вищесказане, можна зробити такі висновки. Спільним щодо діяльності всіх земельних банків, які функціонували на рубежі XIX–XX ст. на українських землях Російської імперії, було постійне зростання площі заставленої в них землі, відповідно, систематичне збільшення розміру позик їхнім клієнтам. Відмінність же спостерігається в різних рівнях оцінки сільськогосподарських угідь і суми, призначеної для видачі угідь, і суми, призначеної для видачі клієнтами позички. Та найпринциповішою різницею варто вважати систему боротьби з боржниками. Якщо з клієнтами приватних і Селянського поземельного банку кредитори поступали відповідно до банківських статутів і загальноімперського законодавства, то позичальники Дворянського банку перебували в особливому становищі, адже їм, згідно з волею імператора, періодично пробачали наявні борги, а продаж з аукціону дворянських маєтків, на відміну від угідь непривілейованих станів, здійснювався лише в окремих випадках, тобто це було не правилом, а швидше винятком із нього.

Таблиця 1

Середня сума оцінки та розмір позичок на 1 десятину землі, виданих клієнтам різних банків станом на 1 січня відповідного року*

Рік	Акціонерні земельні банки		Дворянський земельний банк		Селянський земельний банк	
	Оцінка (руб.)	Позичка (руб.)	Оцінка	Позичка	Оцінка	Позичка
1897	44	24	62	16	44	32
1898	46	26	64	17	48	34
1899	48	25	63	17	51	39
1900	48	27	65	38	58	44
1901	48	27	66	38	63	48
1902	49	27	69	40	67	51
1903	50	28	72	41	71	54
1904	53	29	73	43	76	57
1905	53	30	74	43	78	59
1906	54	30	74	43	80	60
Середнє за 10 років	49,3	27,3	68,2	33,6	63,6	47,8

* Підраховано на основі даних [21, с. 46]

Список літератури:

1. Устав кредитный. Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург : Гос. топография, 1903. Т. XI. Часть 2. С. 117–221.
2. Краснікова О.М. Ретроспектива іпотечного кредиту в Україні. *Економіка АПК* : міжнародний науково-виробничий журнал. 1998. № 1. С. 61–65.
3. Кириченко В.Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження : монографія. Харків : Контраст, 2010. 688 с.
4. Новікова І.Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст. : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки». Київ, 2015. 213 с.
5. Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1883–1895). Москва : Госфиниздат, 1959. 107 с.
6. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. Москва : Наука, 1988. 262 с.
7. Проскуракова Н.А. Земельные банки Российской империи. Москва : РОССПЭН, 2002. 518 с.
8. Высочайше утвержденный Устав Харьковского земельного банка // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 2-е. Т. XLVI. 1871. Санкт-Петербург : Типография СЕНВ Канцелярии, 1879. № 49556.
9. Положение о Крестьянском поземельном банке с разъяснениями Совета Крестьянского банка. Санкт-Петербург : Изд-е А.Е. Рябченко, 1884. 185 с.
10. Державний архів Одеської області. Ф. 305. Оп. 1. Спр. 3: «Прорізну переписку з Міністерством фінансів з 6 березня 1873р. по 27 січня 1876р.». 88 арк.
11. Высочайшее утвержденное 3 июня 1885г. Мнение Государственного Совета об учреждении Государственного дворянского земельного банка. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. V. Санкт-Петербург : Типография СЕНВ Канцелярии, 1885. № 3016.
12. Именной Высочайший указ, данный министру финансов «Одарованный дворянам-заемщикам Государственного дворянского земельного банка и Особого его Отдела возможных обремененный в исполнении лежащих на них перед названным банком обязательств. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XVII. Санкт-Петербург : Гос. Топография, 1897. № 14170.
13. Замечание министра финансов С.Ю. Витте на записку губернских предводителей дворянства о нуждах дворянского землевладения. *Исторический архив*. 1957. № 4. С. 125–155.
14. Витте С.Ю. Воспоминания. Том 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. Москва : Изд-во соц.-экономич. лит-ры, 1960. 639 с.
15. Дубрявский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. Москва : Наука, 1992. 211 с.
16. Зорянов П. Н. Крестьянская община в Европейской России 1907 – 1913 гг. Москва : Наука, 1992. 211 с.
17. Обзор деятельности Полтавского отделения Крестьянского поземельного банка за 18 лет (1883–1900 гг.). *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г.* Полтава : Тип. И.А. Дохмаха и Л.Т. Фришберга, 1902. 252 с.
18. Зак А.Н. Крестьянский банк. 1883–1910. Москва : Т-во Скоропечатка А.А. Левиксон, 1911. 607 с.
19. Полтавский И.К. Истории Полтавского дворянства. Полтава : Тип. И.А. Дохмаха, 1907. Т. 2. 221 с.
20. Статистический справочник по Югу России. Полтава : Тип. И.А. Дохмаха, 1910. 127 с.
21. Коваленко С.Б. Кредитная инфраструктура сельского хозяйства времен царской России. Саратов : Издательский центр Саратовской гос. экономической академии, 1998. С. 46.

Selikhov D.A. LENDING TO DOMESTIC AGRICULTURAL GOODS MANUFACTURERS BY MORTGAGE BANKS THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BORDER OF XIX–XX CENTURIES: COMPARATIVE-LEGAL ANALYSIS

Recently, the agrarian issue in Ukraine has become especially acute due to the fact that a bill on the introduction of the land market from October 2020 has been submitted to the Verkhovna Rada. From the point of view of general economic laws for the development of the agrarian sector, the land market is an integral part of those market relations that operate in this society. It cannot be considered as normal both from an economic and socio-political point of view that the orientation to the establishment of market relations instead of command and administrative system of management was determined by the Verkhovna Rada of Ukraine in its December 1990 decision. However, at present, market relations in the agrarian sector of the Ukrainian economy have not been fully established. From this point of view, the analysis of the historical experience that took place in the Ukrainian lands of the Russian Empire at the turn of the nineteenth and twentieth centuries

is of clear interest to both theorists and practitioners of agriculture. Given the close relationship between the land market and mortgage land banks, the author of this post focused on the principles used by public and private land banks to lend to their clients. Ukrainian lawmakers will have to adopt relevant legal acts on the land market and on the functioning of land banks in the near future.

It is known that after the abolition of serfdom in 1861 and a number of other reforms in the agrarian sector of the economy of the country at that time, there was a clear division of the privileged and disadvantaged states. This fact was taken into account in its activities by the then legislator, creating for the privileged classes, which at that time were: nobles, officials, officers, merchants, honorary citizens and clergy, a separate state land bank, which was called "Noble". All other non-privileged states (peasants of different categories and townspeople engaged in agricultural activities) had their own so-called "Peasant Land Bank". Taking into account the presence and historical and legal science of a number of so-called "white spots", the author of this message focused on the issue as common and different in the functioning of the two above-mentioned banks, without leaving aside the general principles of these joint-stock land banks operating at that time in the territory of sub-Russian Ukraine.

Key words: *Russian Empire, Ukraine, Noble Bank, Peasant Bank, Joint Stock Banks.*